

I.Л. БУРАК

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ ЧАСТКАМІ МЕСЦА

Даданай месца з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння прасторавых адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з прасторавымі адносінамі даданая частка змяшчае ўказанне на месца ці прастору, дзе адбываецца або знаходзіцца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы.

Даданая частка кампенсуе адсутнасць акалічнасці месца пры выказніку галоўнай часткі або паясняе ці ўдакладняе змест такой акалічнасці месца галоўнай часткі, якая выражана прыслоўямі або іншымі словамі: *Шалашы стаялі між стромкіх дрэў глухой дзікай пушчы, куды рэдка заглядала людское вока* (Я. Колас). *Дзе зажурлыся пад шэранню прысады, там чары восені я ў радасці спавіў* (П. Трус). *Там жыццё рай, дзе свабоды край* (Прыказка).

Для сувязі даданай часткі месца і галоўнай часткі ў складаназалежным сказе служаць злучальныя словы *дзе, куды, адкуль, дакуль*.

Злучальнае слова *дзе* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, калі ў даданай частцы актуалізуецца або ўдакладняецца месцазнаходжанне каго-небудзь ці чаго-небудзь, аб кім ці аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы: *Закіпела праца дружная, дзе палеткі залацістыя* (А. Русак). *Умела манеўрыруючы па шырокім лясным масіве Пінішчыны, не пакідаючы слядоў, партызаны заўсёды з'яўляліся там, дзе іх не чакалі* (І. Холад). *Сяджу на ніжняй палубе, ссутуліўшыся каля акна, і, стомлены трыма суткамі турысцкай беганіны, то акунаюся ў лёгкую, самотную дрымоту, то выпываю з глыбіняў наверх, туды, дзе знізу чуецца аднастайны і, нібы ўнутры цябе, няўмольны стук матораў* (Я. Брыль).

Злучальнае слова *куды* ўжываецца тады, калі ў даданай частцы паказваецца або ўдакладняецца месца, куды накіроўваецца хто-небудзь або

што-небудзь, аб кім ці аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы: *Куды павявае ветрык, туды сцэлецца дым ад вогнішча* (К. Чорны). *Яны ішлі ўздоўж рэчкі туды, куды вяла іх сцежка* (Я. Маўр). *Адтуль, куды ідзе Пракоп, чуліся галасы людзей* (Я. Колас).

Злучальнае слова *адкуль* прымацоўвае такую даданую частку, у якой паказваецца або ўдакладняецца месца, з якога накіроўваецца хто-небудзь або што-небудзь, аб кім ці аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы: *Там, адкуль мы прыехалі, ужо лета* (Э. Самуйлёнак). *На радзіме, там, адкуль усе дарогі вядуць у вялікі свет жыцця, пісьменнік стварыў гэта лірычна ўсхваляванае апавяданне* (С. Андрэюк). *Некалькі коннікаў галопаў прамчаліся туды, адкуль нядаўна чуліся стрэлы* (М. Лынькоў).

Злучальнае слова *дакуль* прымацоўвае такую даданую частку, у якой паказваецца або ўдакладняецца месца, у якое накіроўваецца хто-небудзь або што-небудзь, аб кім ці аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы: *Наперадзе, дакуль бачаць нашы вочы, хвалюецца тианічнае мора* (У. Краўчанка). *На ўзлеску, дакуль даходзяць загоны бульбы, гарыць касцёр* (С. Баранавых).

Даданая частка месца можа знаходзіцца пасля галоўнай часткі складаназалежнага сказа: *Мы ішлі, дакуль была дарога* (М. Чарот). *Заўтра зноў насустрач сонцу выйдзем у палі, дзе красою веснавою нівы расцвілі* (А. Русак); перад галоўнай часткай: *Дзе бляск зоркі зардзее – там знікае спрадвечная дрымотная імгла* (Р. Няхай). *Дзе зажурыліся пад шэранню прысады, там чары восені я ў радасці спавіў* (П. Трус); у сярэдзіне галоўнай часткі: *Там, дзе вайна зялёны сад агнём смяротным апаліла, зноў маладых каштанаў шмат мы працавіта пасадзілі* (М. Танк). *На захадзе, куды бясконцым патокам рухаліся вайсковыя часці, чулася артылерыйская кананада* (І. Мележ).

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі прычыны

Даданай прычыны з’яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння прычынных адносін з

галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з прычыннымі адносінамі даданая частка паказвае на прычыну або падставу таго, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Даданая частка кампенсуе адсутную акалічнасць прычыны пры выказніку галоўнай часткі або раскрывае змест такой акалічнасці прычыны галоўнай часткі, якая выражана ўказальнымі займеннікамі або прыслоўямі: *Спяшацца не было куды, бо ўвесь дзень быў яшчэ наперадзе* (А. Кулакоўскі). *Таму ў нас добрых песень многа, што кожны дзень багаццем поўны* (К. Кірэнка). *Па гэтай дарозе, відаць, даўно ужо ніхто не ездзіў, бо на ёй там-сям узышлі асінікі, дубкі, бярозкі* (Б. Сачанка).

Сродкам сувязі даданай часткі прычыны з галоўнай часткай служаць злучнікі *бо, таму што, што, паколькі, як, а то і* інш.

Прычынныя адносіны без дадатковых адценняў паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа афармляюцца з дапамогай злучніка *бо*: *Прырода толькі дорыць дзівы, бо дзівам ёсць – яна сама* (П. Броўка). *Эпоха наша галасістая, бо кожны хоча прагучаць* (П. Панчанка). *Вербы таму і не раслі высокія, што кожнага году ламалі ім голле, машынамі ці падводамі калечылі ствалы* (А. Жук). *Усё самае дарагое з духоўнага набытку, з маральнага вопыту, з эстэтычных скарбаў запаміналася, узбагачалася, жыло і жыве толькі таму, што кожнаму дыяменту мудрасці знаходзіцца самае дакладнае на сваёй выразнасці слова* (В. Вітка).

Прычынныя адносіны выражаюцца больш катэгарычна, калі для сувязі прэдыкатыўных частак складаназалежнага сказа ўжываецца састаўны злучнік *таму што*, які мае кніжны характар: *Вяртаюцца птушкі з выраю, таму што наступіла вясна* (Б. Мікуліч). *Часта прыходзілася спыняцца, таму што дарога была несамавітая* (І. Мележ). Ад злучніка *таму што* трэба адрозніваць лагічна расчлянёнае спалучэнне *таму што*, у якім *таму* – указальнае прыслоўе, а *што* – злучнік, параўн.: *Ці таму гарую, што шукаў на свеце я святла і сонца і ўздыхаў на леце* (Я. Колас). *Зазвінела ў сэрцы*

радасці струна не таму, што у кветках расцвіла вясна (А. Русак).

Злучнік *што* ўскладняе прычынныя адносіны дададковым аб'ектным адценнем: *Я, безумоўна, шчаслівы і рад, што добра зародзіць густая пшаніца (П. Глебка). Цесна робіцца ў грудзях ад таго, што я адказу дачакацца не магу (З. Бядуля). Задарожны стаяў тварам да ветру, быццам прытуліўшыся шчакою да яго пругкага халадку, адрозніваў і прынесены ветрам пах раллі на ўзлобках, і пах халаднаватага поплаву, і густы бярозавы настой узлеску, і гаркавы водар лазняку, усміхаўся сам сабе, шчаслівы ад таго, што разумее і ўмее адчуваць вецер (А. Жук).*

Злучнік *наколькі* ўскладняе прычынныя адносіны дадатковым адценнем умовы. Гэты злучнік выкарыстоўваецца пераважна ў мове навукавай і публіцыстычнай літаратуры: *Пасадку зерневых культур неабходна праводзіць восенню, наколькі іх беларускія гатункі холадаўстойлівыя (Рэспубліка). Паколькі эліптычныя сказы з'яўляюцца неадназначнымі, у тэксце павінен быць паказчык іх семантыкі (Н. Чайка).*

Прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа з падобным характарам выражаных адносін паміж імі аб'ядноўваюцца злучнікамі як ў гутаркавай мове і мове мастацкай літаратуры: *Туман, здаецца, адышоўся ад цябе далей, як усё роўна ты, махаючы касою, паразганяў яго (Я. Сіпакоў). Мне жытняе поле красу падарыла, як з ранку да ночы я ніву расціла (А. Русак). Стала крыху страшнавата, як раптам у пушчы сонца зайшло (М. Машара).*

З дапамогай злучніка *а то* аб'ядноўваюцца прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца прычынныя адносіны, ускладненыя ўмоўна-выніковым адценнем: *Давайце малаціць, а то есці хочацца (К. Крапіва). Хутчэй – а то не пасеем (Я. Колас).*

У складаназалежных сказах даданая частка прычыны звычайна размяшчаецца пасля галоўнай часткі: *Яны ідуць бойка і рухава, бо зімні холад падганяе (Я. Колас). Сядай-ка бліжэй да мяне, а то я ўжо недачуваю (І.*

Шамякін). *З прыказкамі і прымаўкамі нельга спрачацца, бо за кожнай з іх аўтарытэт калектыўнага розуму* (Р. Шкраба).

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі мэты

Даданай мэты з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння мэтавых адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з мэтавымі адносінамі даданая частка паказвае на мэту або прызначэнне таго, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Яна кампенсуе адсутнасць акалічнасці мэты пры выказніку галоўнай часткі або раскрывае змест акалічнасці мэты галоўнай часткі, якая выражана ўказальнымі займеннікамі або прыглагоўямі: *Чакае Палессе людзей смелых, жвавых, каб прыйшлі і дружна ўзяліся за справу* (Я. Купала). *Не для таго мы гадавалі дзяцей, каб яны пад старасць нам не памагалі* (І. Грамовіч). *Ноч несла з сабой нейкую таямнічасць, хавала ў прыцемак зямлю, каб чалавек, забыўшыся на гэтую зямлю, паглядзеў на неба* (М. Стральцоў).

Для сувязі даданай часткі мэты і галоўнай часткі складаназалежнага сказа служаць злучнікі *каб, абы, для таго каб, на тое каб* і інш.

Часцей за ўсё для афармлення мэтавых адносін без дадатковых адценняў паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа ўжываецца стылістычна нейтральны злучнік *каб*: *За мір усюды ўстаў народ, каб не крануў ніводнай хаты агонь звышатамных грымот* (А. Вялюгін). *Спявайце, сябры, на высокай гары, каб чуваць былі песні далёка ў бары* (А. Куляшоў). *Каб не было пуста, трэба сеяць густа* (Прыказка). *Мастак лавіў нават мімалетны, прамежкавы колер, і ўсе іх, заўважаныя, умуроўваў у палатніну, каб даць чалавеку непадманлівае цяпло – сагрэць душу* (В. Карамазаў).

Мэтавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі праяўляюцца асабліва выразна, калі для сувязі гэтых частак ужываюцца састаўныя злучнікі *для таго каб, на тое каб* і іншыя, што маюць кніжны характар: *Для таго каб стаць кваліфікаваным спецыялістам, трэба шмат вучыцца* (Рэспубліка).

Работа зроблена дасканала, на тое каб яе ўжо не пераробліваць (М. Гарэцкі). Ад састаўных злучнікаў трэба адрозніваць лагічна расчлянёныя спалучэнні для таго каб, на тое каб, у якіх для таго і на тое – займеннікі, а каб – злучнік: *Гаворка заўсёды пачынаецца не для таго, каб нічога не сказаць* (Б. Мікуліч). Для таго, каб літаратура стала выхавацелем дзяцей, неабходна цярпліва, клапатліва і натхнёна рыхтаваць глебу для ўспрыняцця мастацкага слова (В. Вітка).

Злучнік *абы* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца мэтавыя адносіны, ускладненыя дадатковым умоўна-ўступальным адценнем: *Дасі абяцанне любое, абы крыку таго не чуць* (П. Глебка). *Усю ноч яны блыталіся па цёмных закутках, абы не трапіць на чужыя вочы* (К. Чорны). Гэты злучнік мае размоўны характар.

Даданая частка мэты звычайна размяшчаецца пасля галоўнай часткі складаназалежнага сказа: *З сняжынак сонца тчэ масты, каб выглядала прыгажэй зямля* (А. Астрэйка). *Абстрыглі з приходам вясны нажніцамі ліпы і клёны, каб цень не кідалі яны на сцёжкі з-пад стрэхаў зялёных* (М. Калачынскі). Зрэдку яна можа знаходзіцца перад галоўнай часткай або ў сярэдзіне яе: *Каб мені было нам суму, ластаўкі зніклі, мусіць, раненька, на самым золку* (К. Кірэенка). Для таго, каб знайсці сваё ішчасце, чалавек гатовы імчацца на край свету (У. Караткевіч).

Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі ўмовы

Даданай ўмовы з'яўляецца прэдыкатыўная частка складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння ўмоўных адносін з галоўнай часткай.

У складаназалежных сказах з умоўнымі адносінамі даданая частка змяшчае ўказанне на рэальную або магчымую ці пажаданую ўмову, пры якой адбываецца ці можа адбыцца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. У выражэнні такой умовы вялікая роля належыць граматычным формам ладу дзеясловаў, якія выконваюць функцыю выказнікаў прэдыкатыўных частак: *Калі спраўдзяць золкавыя прыкметы, то ўдзень павінна быць сонца* (А.

Кулакоўскі). *Нашто сумаваць, калі б'е ў сто гарачых струменяў жыццё* (П. Панчанка). *Калі хочаш хлеб мець, то трэба зямліцу глядзець* (Прыказка). Умоўныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа звычайна суправаджаюцца рознымі дадатковымі адценнямі (часу, прычыны).

Для сувязі даданай часткі ўмовы і галоўнай часткі ў складаназалежным сказе ўжываюцца злучнікі *калі, як, каб, раз* і інш.

Злучнікі *калі* (стылістычна нейтральны), *як* (размоўны) аб'ядноўваюць прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца ўмоўныя адносіны з часавым адценнем: *Шмат спарней працаваць калектывам, калі ёсць малатарні такія...* (П. Глебка). *Прыказка справядлівая для ўсіх часоў і народаў і нават для іншых планет, калі там ёсць каменне і ручаіны* (Р. Шкраба). *На поўныя грудзі ўздыхнулі ўсе людзі, як даведаліся аб вялікай перамозе* (П. Галавач). *Варта было убачыць якую-небудзь забытую рэч, як зноў усё ажывала ў памяці* (У. Шахавец).

Умоўныя адносіны ўскладняюцца дадатковым адценнем мэты, калі прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа аб'ядноўваюцца злучнікамі *каб*: *Я прыйшоў бы ў самы час, каб не затрымаўся ў дарозе* (В. Каваль). *Мы расклалі б вогнішча, каб былі запалкі* (Я. Маўр). *Ды каб ні ўзняцці, ні падзенні, не зналі б слодычу жыцця* (Я. Колас). *Хлопцы ўжо даўно вярнуліся б дадому, каб не заблудзіліся* (Я. Маўр).

Злучнік *раз* (размоўны) аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца ўмоўныя адносіны, ускладнення дадатковым адценнем прычыны: *Пайду, раз трэба каму-небудзь ісці* (М. Зарзцкі). *Няхай стараецца, раз хоча чаго дасягнуць* (К. Чорны). *Ты з ім не зграешся ніколі, раз ты прымушан да няволі* (Я. Колас).

Злучнікі *калі, як, каб, раз* могуць суадносіцца з указальнымі словамі *то, дык* галоўнай часткі складаназалежнага сказа, утвараючы з імі парныя злучнікі *калі – то, калі – дык, як – то, як – дык, каб – то, каб – дык, раз – то, раз – дык*. Умоўныя адносіны, якія афармляюцца пры дапамозе гэтых

злучнікаў, заўсёды ўскладняюцца выніковым адценнем: *Калі Жарнавік апускаў пальцы на ніжнія лады, то гукі ад струн гітары іскрыліся залатым россыпам* (П. Пестрак). *Калі будаўнікі змяняюць аблічча зямлі, дык цырульнікі змяняюць аблічча людзей* (М. Паслядовіч). *Як воўка баяцца, то ў лес не хадзіць* (К. Крапіва). *Як ляжа спаць, дык забудзецца ўстаць* (Прыказка). *Каб ён хацеў, то ўжо даўно прыйшоў бы* (У. Шыцік). *А каб справіцца з няпраўдай, з крыўдаю, дык націснуць трэба людзям дружнай грамадою...* (Я. Колас). *Раз пачаў гэту справу, то і закончыць трэба* (У. Шахавец). *Раз абяцалі, дык павінны выканаць* (Б. Мікуліч).

У складаназалежных сказах даданая частка ўмовы можа размяшчацца пасля галоўнай часткі: *Не вясной, а летам дрэвы сохнуць, калі чымсьці скрыўджаны былі* (А. Пысін). *Праца становіцца вялікім выхавацелем, калі яна арганічна ўваходзіць у духоўнае жыццё дзіцяці* (В. Вітка); *перад галоўнай часткай: Каб на хмель не мароз, ён бы тын перарос* (Прыказка). *Калі на лесе праходзілі лагодныя павевы ветру, то галінкі і лісце на дрэвах лёгка накалыхваліся* (Я. Колас).